
STANOJE IVANOVIĆ

MIŠLJENJE IZMEĐU KRITIKE I OTPORA*

Retke su rasprave o sociologiji saznanja koje doprinose zasnivanju ove discipline ili koje osvetljavaju njena osnovna područja. One se vežu za pojedine autore (Manhajm, Mills, Markuze) i inspirativni značaj njihove misli, ali se sve češće javljaju celovitiji teorijski rezultati koji nastaju kao plod kritičkog pristupa teoriji društva. Knjiga čiji je cilj da iznese ideje za »sociologiju ideja«, razmatra osnovna pitanja koja stoje između pozitivne nauke i društva u kome ona nastaje, sa jedne strane, i revolucionarnih promena i kritičke nauke, sa druge, nastojeći da utvrdi sve veze između organizacije društva i organizacije ideja, i njihov teorijski i praktični značaj.

Zasnivanje sociologije ideja, po autoru knjige *Otpori kritičkom mišljenju*, polazi od potrebe da se svaki sistem ideja posmatra kao relativno zatvorena celina, sa svojim pretpostavkama, logikom, normama, kriterijumom istine i načinom razumevanja, da se jedan sistem ne može vrednovati merilima drugog, da se naučni razum shvata kao jedan oblik razuma pod koji se ne mogu podvesti sva iskustva, i da treba praviti razliku između naučne i socijalnopsihološke istine. »Analiza ideja ne treba da se ograniči na ispitivanje njihova porekla, sadržaja, forme, strukture, funkcija, razvitka, mogućnosti i granica unutar određenih idejnih sistema. Analiza ideja mora da izađe izvan idejnog okvira i da se bavi raznovrsnim odnosima između društvenih okvira i ideja.« — (str. 9 i 10). Suštinu ideja lakše je razumeti kada se ima u vidu društveni okvir u kome one nastaju i egzistiraju, kada se sama interpretacija ideja poveže sa društvenim uslovima i strukturom njihovih sazajnih i socijalnopsiholoških funkcija.

Sfera ideja ima relativnu autonomiju u odnosu na društvenu sredinu, bez obzira na složenost veza sa njom. Od vrste ovih veza zavisi i ka-

*) Đuro Sušnjić: *Otpori kritičkom mišljenju*; „Vuk Karadžić“, Beograd, 1971.

akter promena ideja, koji se utvrđuje promenom sadržaja, forme i unutrašnje strukture. Svakako da je najznačajnija uzročna i funkcionalna povezanost ideja i društvenih uslova, ali se ne mogu zanemariti strukturalne i teleološke veze koje doprinose otkrivanju strukture vanidejnih činilaca u ispitivanju ideja. »Sociologija ideja nije samo teorija o socijalnom poreklu ideja, već i metoda istraživanja ideja kao funkcija društvenih struktura. Sociologija ideja nastoji da promene u idejnim, ideološkim i vrednosnim sistemima (simboličkim sistemima) objasni vanidejnim uticajima.« — (str. 15).

Zbog izvesne samostalnosti ideja dolazi do njihovog različitog formiranja i razvitka, do nejednakog značaja koji imaju za društvene grupe i do drugačijeg uticaja društvenih uslova na njihovu selekciju. »Zadatak sociologije ideja sastoji se u tome da istraži poreklo, strukturu, funkcije itd. ideja u vezi sa položajem, strukturom i funkcijama društvenih grupa koje te ideje aktivno stvaraju ili ih već gotove prihvataju i slede.« — (str. 18). U ovaj zadatak ubraja se i potreba da sociologija ideja »pokaže koje su to društvenohistorijske situacije pogodne za istinsko stvaralaštvo, a koje, opet, otežavaju ili sprečavaju kreativni duh« — (str. 19). Društvena uslovljenost ideja ogleda se u strukturi veza sa elementima društvenoekonomske osnove i njom se čak može objasniti nastanak, širenje i procvat pojedinih ideja.

Za razumevanje ideja, pored njihovih veza sa društvenim uslovima, značajan je karakter međusobne povezanosti samih ideja, a to znači da pored socijalnog determinizma postoji i logički determinizam, koji utiče na promene u sistemu ideja nezavisno od društvenih promena. Teorijsko situiranje ideja povezano je sa utvrđivanjem njihovih funkcija, a one mogu biti manifestne i latentne. Ove druge sadrže iznenađujuće posledice i razna socijalnopsihološka značenja ideja, koja analiza treba da otkrije. Moć ideja meri se teorijskom plodnošću i socijalnopsihološkim posledicama, jer ona doprinosi saznavanju i preobražavanju stvarnosti.

Sve ove socijalne dimenzije ideja proučava sociologija saznanja; ona pokazuje »vezu naših sadržaja svesti sa tipovima socijalnih situacija u kojima su ti sadržaji nastali ili odabrani« — (str. 27). Međutim, ona ima izvesna ograničenja, i to otežava utvrđivanje socijalnog porekla ideja. Uslovi u kojima se život univerzalizuje umanjuju socijalne specifičnosti i time slabe perspektivu sociologije saznanja. Naglašavanje istorijskog relativizma u tumačenju društvenih promena zanemaruje vrednovanje ideja sa sta-

novišta prevazilaženja istorijske uslovljenosti. Sa druge strane, ona ispušta iz vida vandruštvene uticaje ideja na njihov imanentni razvitak, isključuje brojne činioce u objašnjavanju strukture ideja (kao što su prirodni, ekološki, demografski i sl.), i zanemaruje ulogu individualnih faktora.

Iako globalno određuje prostor na kome sociologija ideja, odnosno sociologija saznanja — (ova distinkcija nije samo terminološke prirode), razvija svoj *raison d'être*, autor nedovoljno raspravlja o svim relevantnim specifičnostima u njemu. Pojam »sistem ideja«, sa sociološkog stajališta, sadrži u sebi više različitih značenja koja se malo razgraničavaju, međuzavisnost ideja i društvene organizacije ne svodi se samo na osnovne korelativne odnose, a ne navode se osnovna obeležja sistema organizacije društva i organizacije ideja u njihovoj istorijskoj i strukturnoj dimenziji. Odnosi između društvene osnovne i idejne superstrukture nisu nepromenljivi i nemaju uvek iste posledice, a još manje su podjednako izvor strukturnih promena. To je značajno naročito zbog opasnosti od relativiziranja determinističkih veza i zbog adekvatnog učešća nauke u »reorganizaciji sveta činjenica.« Organizacija i sadržaji društvene svesti i složenost njihovih veza sa društvenom osnovom, u teorijskoj eksplicaciji ne mogu se zadovoljiti opštim inventarom. Pogotovu se teško mogu prihvatiti paušalni zaključci, kao što je onaj da univerzalizacija društva slabi perspektivu sociologije saznanja, jer se mogu naći razlozi i za suprotno, pošto se priznaje da sa razvitkom društva raste povratni uticaj simboličke strukture na društvene uslove.

Društvene okolnosti ne samo da utiču na idejnu nadgradnju već su od posebnog značaja za organizaciju nauke i za naučno stvaralaštvo. Društveni sistem može povoljno ili nepovoljno da utiče na slobodu misli i kritike, i na način bolje izmene društva, koji je ujedno kriterijum naučnog mišljenja. Zahvaljujući svojim obeležjima kao što su univerzalizam, racionalnost kao vrednost, objektivna naučna kriterijum i autoritet istine, nauka se obraća celom društvu, a ne nekom njegovom delu. Poverenje u nauku dolazi otuda što ona prevazilazi parcijalne vrednosne sisteme.

»Moralne vrednosti koje opredeljuju ponašanje naučnika jesu: nezavisnost u mišljenju, respekt prema činjenicama i logici zaključivanja, skromnost, sloboda i tolerancija u međusobnim kontaktima, samopoštovanje i integritet ličnosti kao posledica naučnog poštenja, samodisciplina, metodička sumnja, poverenje prema rezultatima na-

učnika iz drugih oblasti, spremnost da se prizna i da se ispravi pogreška u radu itd.« — (str. 44). Međutim, uprkos javnosti naučnog rada, internacionalizaciji naučnih normi, naučnog javnog mnjenja, pa i ovih vrednosti, nauka može da dođe pod uticaj vannaučnih kriterija (religijska dogma, ekonomska korist, potrošački interes), a onda je njen uticaj nepouzdan.

Polazeći od toga da je kognitivna struktura ljudskog mišljenja određena strukturom i organizacijom društva (Dirkem), sociologija nauke usmerava svoj interes na vannaučne elemente i društvene uticaje, na međusobne odnose društva i nauke. »Ona raspravlja pitanja o odnosu nauke prema strukturi društva, organizaciji, ekonomskim, pravnim, političkim, ideološkim, religijskim itd. institucijama.« — (str. 49). Pristupi istraživanju nauke su različiti: nauka se proučava kao institucija, kao komunikacioni sistem i kao učesnik u donošenju značajnih odluka, ili se naučnici posmatraju kao članovi društvenih grupa, kao kreativni pojedinci, kao članovi profesije i sl. Mera u kojoj naučnici mogu otvoreno da slede svoje interese je kriterijum otvorenosti nekog društva.

»Otpori kritičkom (naučnom) mišljenju javljaju se i onda kada a) naučne istine ugrožavaju interese pojedinih grupa, b) kad je naučni skepticizam usmeren prema osnovnim vrednostima drugih institucija, c) kada ekspanzija nekih drugih autoriteta ne trpi nikakvu drugu kritiku, d) kad antiintelektualizam cveta.« — (str. 45; Merton). Tada se umesto naučnih nameću vannaučna merila.

Ideja o otporima kritičkom mišljenju zaslužuje veću pažnju nego što to ekspliciraju u knjizi navedeni elementi. Sistematizacija negativnih odnosa između kritičke svesti i drugih delova društva, odnosa koji za posledicu imaju gušenje kritičnosti, ne obuhvata samo njihove neposredne i aktualne oblike. Izvori otpora mogu biti unutar samih ideja (konfliktna uloga ideja), u pojedinim sferama društvene strukture (sa promenama u istorijskoj ravni), a mogu se odvijati u stihijnom i organizovanom vidu. Teorijski nije primarno ukazati na fenomenologiju svih otpora, ali je neophodno izneti vrste i osnovne specifičnosti otpora, napraviti tipologiju uzroka po širini, trajnosti i posledičnom dejstvu, izneti suštinu otpora, njihova manifestna i latentna značenja, i ukazati na posledice otpora ne samo u globalnom društvu već i u pojedinim delovima društva, u sferi društvene svesti i u njihovim međusobnim odnosima, sa stanovišta kritičkog menjanja društva.

Pozitivna i kritička nauka, ističe autor, razlikuju se u pristupu društvenim pojavama. Zbog svog metodičkog skepticizma, kritička nauka je stalna pretnja institucionalnoj stabilnosti društva. Ona se suprotstavlja njihovim institucionalizovanim vrednostima i ideološkom karakteru institucionalnih pogleda. Zbog kriterijuma istine nauka »dolazi u psihološki sukob sa drugim stavovima prema kojima su te činjenice bile kristalizovane i ritualizovane pomoću drugih institucija« — (str. 71). Društvene ustanove su u službi *status quo-a*, one su nepovoljne za uzmah kreativnosti i zato je neophodna analiza suštine ovih institucija, naročito u odnosu na stvaralaštvo. U novim situacijama kreativnost se javlja kao »jedini zdrav otpor tiraniji formule, usvojenog i okamenjenog načina mišljenja i ponašanja« — (str. 75).

Novatorstvo, ukoliko se podudara sa nekom krikom ima više šansi da bude prihvaćeno, jer, »sa gledišta naučnog i kulturnog stvaralaštva, trenuci krize su povoljni za prihvatanje novih naučnih i kulturnih ideja i vrednosti, ali ne za njihovo stvaranje« — (str. 77). Da bi jedna inovacija stekla društveno priznanje, ona mora da savlada sve otpore, kako one koji su rezultat tradicije, navika, stereotipa, predrasuda itd., tako i one koji su organizovani, namerni i nametnuti.

Međutim, svako odstupanje od postojećeg nije stvaralaštvo, jer ono mora da ispunjava određene kriterije. Novo mišljenje koristi slabosti institucionalizovanog mišljenja, »ono prikuplja i nagomilava činjenice koje institucionalno mišljenje izbegava i zaobilazi« — (str. 79), i nastoji da prevaziđe njegove ograničenosti. Proces institucionalizacije ideja prolazi kroz više faza: nagomilavanje činjenica u prilog ideji, difuzan otpor nasleđu, odstupanje od važećih normi, socijalna kontrola inovacija, sukob važećih modela i inovacija, formulisanje inovacija, vrednovanje, prihvatanje i institucionalizacija inovacija. »Postojeći institucionalni sistem najčešće je sposoban da usavršava svoju racionalnost, ali nije sposoban za racionalnost višeg reda, i zato se ova javlja u obliku antiteze institucionalizovanoj racionalnosti.« — (str. 78). A na tome počiva kritička nauka i kritičko mišljenje.

Stavom o postojanju više autonomnih sistema afirmiše se ideja o pluralizmu stvarnosti. Da bi se vrednovali ovi sistemi potrebni su i različiti kriterijumi, jer svaki sistem ima svoje merilo istine. Ako se ovo posmatra sa sociološkog stanovišta, onda se uzima u obzir da su ideje nastale u zavisnosti od interesa, potreba i vrednosti društvenih grupa. »Socijalni konteksti su oni koji vrše selekciju između raznih idejnih

tvorevina i od kriterijuma toga konteksta zavisi život ideje, njeno prihvatanje ili odbijanje.« — (str. 93). Zato se ideje ne mogu meriti samo merilima koja nisu idejnog karaktera, već se javlja potreba funkcionalne interpretacije ideja. One mogu imati posledice koje su nezavisne od njihove istinitosti. Radi praktične primene, društvena sredina idejama prilazi instrumentalno. Ukoliko su one bliže osnovnom sistemu vrednosti utoliko će pre biti prihvaćene, a što su neposrednije vezane za društvenu strukturu, to su efikasnije.

Polazne autorove pretpostavke nagoveštavaju izvesne slabosti, koje u određivanju sistema naročito dolaze do izražaja. Razgraničavanje autonomnih celina vodi relativiziranju; međutim, ovi sistemi se ne isključuju, već se prepliću i dopunjuju, što znači da su njihovi odnosi daleko složeniji. Pluralizam stvarnosti nije analogija pluralizmu istina i sistema vrednovanja. Analiza ne može da se pomiri sa heterogenošću istina, njen zadatak je traganje za strukturom globalnih obeležja celog sistema koji sadrži modele parcijalnih sistema, a time i njegovog vrednosnog sistema. Na to upućuje i potreba proučavanja složenih odnosa između funkcija sistema i merila njihove istinitosti, koja se ne zadržava na formalnim razgraničenjima značenja, odnosa i drugih obeležja sistema.

U nastavku rasprave o sociologiji ideja autor izlaže odnose između nauke i ideologije, nauke i politike i nauke i religije. Ideologija je racionalizacija interesa određene grupe. »Svest o klasnom položaju i klasnom interesu, klasna svest, prerasta u ideologiju onog trenutka kad se klasna svest svim raspoloživim sredstvima nameće kao društvena svest, svest celine.« — (str. 109). Nauka i ideologija su dva sistema ideja. od kojih je jedan otvoren, promenljiv, kritičan i saznanjan, a drugi zatvoren, nepromenljiv, dogmatičan i vrednosni. Osnovno merilo za ideologiju je iskustvo grupe. Ideološki stereotipi »sprečavaju čoveka da uoči mnogostruke i različite karakteristike i mogućnosti u socijalnoj situaciji i da svoju akciju usmeri ka najracionalnijoj i najhumanijoj izmeni te situacije« — (str. 122). Društvene promene slabe snagu ideologije, a samo revolucionarni pokret (zasnovan na istinitim idejama) može da je potisne.

Nauka i politika su, takođe, dve odvojene sfere. Politika nastoji da svemu udahne svoj smisao jer smatra da je »stabilnost vlasti usko povezana sa stepenom politizacije društvenog ponašanja« — (str. 133). Totalitarizam kao oblik nametanja jednih merila svim društvenim oblastima, moguć je pod uslovima, koji traže posto-

janje jedne ideologije i partije, tajnu policijsku kontrolu, psihološku opasnost spolja itd. Dominacija politike nad naukom može dovesti do neadekvatnih promocija naučnog kadra te i do toga da lojalnost oficijelnoj politici bude važnija od traganja za istinom. Podelom rada u modernom društvu stvaraju se specijalisti koji dele rad, ali i odgovornost. Čim se odgovornost deli, nje u stvari nema, tako se formira »jedan novi tip društva — društvo kolektivne odgovornosti ili neodgovorno društvo« — (str. 148).

Najvažnija osobina religije je vera u natprirodno. Postoji obred, ritual, crkva i potreba za racionalnim obrazlaganjem vere. Stvara se religijsko iskustvo i religija dobija funkcionalnu ulogu. Iako je moguće utvrditi više dimenzija religioznosti (emocionalna, ritualna, intelektualna, racionalna, iskustvena, moralna, funkcionalna), kritika religije sa naučnog stanovišta odnosi se samo na racionalnu stranu, a druge ne pogađa. Pogreške gnoseološkog pristupa religiji su u tome što je svode na sistem stavova koji opisuju činjenice. Međutim, i stavovi koji ne opisuju stvarnost utiču na ponašanje i moraju se uvažavati. Oni se ne dokazuju naučno, već se potvrđuju psihološki. Za sociologiju religije je empirijski fenomen značajan po svojim funkcijama, koje mogu biti pozitivne, negativne i neutralne, sa manifestnim i latentnim značenjem.

Za razliku od kritičke nauke, pozitivna nauka stvarnosti i čoveku prilazi kao stvari, a ne kao subjektu, i deskripcija je njena osnovna metoda. Kritička nauka ima u vidu i stvarnost kao mogućnost, a njena osnovna metoda je kritika, »upoređivanje činjenica sa mogućnostima koje su u njima prigušene« — (str. 180). Svojim angažovanjem nauka stoji u službi istine. »Kritičko mišljenje relativno lako otkriva i prepoznaje te mogućnosti, ali ih teško oslobada i pretvara u realnost posredstvom istorijskih snaga zainteresovanih za njihovo ostvarenje.« — (str. 181 — 182). Kritička nauka činjenice »unapred posmatra s obzirom na mogućnosti njihove reorganizacije, prevladavanja i negacije u skladu sa realnim mogućnostima« — (str. 183), a to znači da vodi računa o istorijskoj dimenziji razvoja društva. Vrednosno neutralna nauka je određen oblik alijenacije, jer »interpretacija činjenica mora da bude i opis i nada« — (str. 187).

Ekspanzija socioloških radova i nekritičko vrednovanje rezultata sociologije, stvarno devalviraju njenu ulogu. S obzirom na otkrića najveći deo sociološke literature više svedoči protiv sociologije i sociologa, nego što im ide u prilog. To su

»žalosni spomenici jednoj nauci za koju su bile vezane najbolje nade.« Ona sve više postaje »veština izražavanja onoga što svi znaju na način koji niko ne razume« — (str. 200). Na nju se sve više pozivaju oni koji imaju u vidu funkcionalnu, a ne kritičku interpretaciju »sveta činjenica.«

Ovim je autor hteo da pokaže da pozitivna nauka postaje sila postvarenja (koja stvarnosti prilazi u ravni *status quo-a*, a ne sa stanovišta njenog preobražavanja. Međutim, on nedovoljno pokazuje šta objektivizacija znači za čoveka, šta za društvenu sredinu, a posebno šta za nauku. Da li to menja njene sazajne okvire? Uvažavanje »realnih istorijskih ciljeva« — što izdvaja kritičku nauku — u pojmu realnog stvaranja protivrečnost koja ne prevladava, već implicite vraća ovu nauku u sfere pozitivne. To se dešava i zbog toga što nisu razvijeni svi aspekti uloge nauke u menjanju postojećeg sa stanovišta kritičkog i revolucionarnog.

U poglavlju o funkcionalnom društvu i radikalnoj kritici, naročito dolazi do izražaja jedna od temeljnih Markuzeovih ideja — po kojoj razvijena industrijska društva zahvaljujući tehničkom napretku, institucionalnoj organizaciji, ekspanziji proizvodnje roba i nametanju veštačkih i otuđenih potreba, ublažuju radikalnost društvenih promena, umanjuju značaj kritičke misli, guše alternative ljudske egzistencije i formiraju čoveka jedne dimenzije. Savremeno društvo je pronašlo metode sprečavanja radikalnih promena. Blagostanje smanjuje napetost između delova društva, umnožavaju se kanali horizontalne i vertikalne pokretljivosti, što smanjuje šanse za sukobe, postoji manipulisanje potrebama i upotreba novih metoda ubeđivanja koje svaku alternativu proglašavaju utopističkom. Kritika postaje osobena, količinski je ima više, ali ona ne dodiruje sistem zato što je on »vrednosna pozicija te kritike« — (str. 210). Istovremeno se formira »funkcionalizirani jezik« koji je nejasan, neodređen i stereotipan. Nauka se shvata kao sredstvo bolje adaptacije na prirodu i društvenu sredinu, jer ne postavlja probleme koji bi sistem dovodili u pitanje.

Funkcionalno društvo izgrađuje svoje ideale, formira određene vrednosti i zalaže se za njihovo ostvarivanje. To pokazuje da »postoji odgovarajuća veza između samog koncepta društvenog sistema i njegovih osnovnih vrednosti, i pojmovnih karakteristika ličnosti i njenih vrednosti« — (str. 221). Promenu postojećeg može izvršiti samo revolucionarni subjekt, ali revolucionarnost ne treba više tražiti u sferi ekonomije, već

u sferi kulture. Nije samo fizičko siromaštvo uzrok revolucionarnosti, ono dolazi kao želja da se izmeni postojeće. Osećanje revolucionarnosti je »mnogo snažnije kod čoveka koji je postao svestan racionalnijih i humanijih mogućnosti koje su zarobljene u okviru postojeće društvene organizacije« — (str. 227), nego kod onoga koji nastoji da zadovolji potrebu u okviru date organizacije. Revolucionara nije moguće tražiti u bilo kojoj klasi ili grupi, revolucija je radikalna revolucija potreba i zato — »svaki stvaralac je revolucionar« — (str. 229).

Svaka društvena grupa ima svoju istinu i svoja merila istine, ali jedino instinita kritika je epistemološka kritika. Za intelektualce kritika je »metoda posmatranja, istraživanja i vrednovanja društvenih pojava« — (str. 244), to je način njihove egzistencije. Njihovi interesi su univerzalni, oni polaze od istorijskih uslova i utvrđivanja istine, ali nastoje da udahnu revolucionarni smisao društvenom preobražaju. Sociologiji ideja ostaje da utvrdi veze između misli i položaja mislilaca, odnosno da vidi kako neku pojavu »određena grupa (klasa) percipira, interpretira i vrednuje« — (str. 246), a sociologija saznanja se interesuje »za istorijske uslove u kojima se takva — (kolektivna; S. I.) saznanja javljaju, prihvataju, šire, odabiru i funkcionišu«. Na kraju se navode osnovne razlike između manipulacije idejama i procesa socijalizacije, koje se ispoljavaju u načinu postupanja, elementima i efektima.

Izloženo sažimanje idejnog okvira sociološkog proučavanja idcja pokazuje svu složenost ove problematike, pogotovu ako namera kritičkih refleksija prevazilazi teorijski nivo. Izvesna olakšanja pružaju teorijske interpretacije drugih autora: opovrgavanje kulture realitetom (Markuze), značaj alternativa i utopizma (Manhajm), a neke interpretacije koje se odnose na funkcionalno društvo i sociološke probleme u vezi s njim, pre liče na razmišljanja povodom Markuzeovih ideja nego na originalno teorijsko stanovište. S druge strane, nedostaje analiza istorijskih modaliteta funkcionalnih društava, strukture i transformacije sukoba u njima, a svodenje revolucionarnosti na »želju« nema ni teorijsko ni praktično opravdanje. Time je poljuljan i stav koji kritički odnos prema društvu prepušta samo intelektualcima. Teorijska koherentnost cele rasprave je znatno oslabljena, naročito u poglavljima koja se nepotrebno vezuju za interpretacije. Tu nije problem samo u polaznim pretpostavkama (jer one mogu da sputavaju »otvorene mogućnosti« novih ideja), već i

u stvaralačkom postupku u obrazlaganju svakog teorijskog problema.

Izlaganje novih ideja i stvaralačkih rezultata u obrnutoj je srazmeri sa njihovom sistematičnošću. Međutim, ovo pravilo ne važi uvek. Ideje o kojima je bilo reči ne stoje dovoljno u organizaciji koja bi imala izgled dovršene celine.

